

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Шніцер Марія Михайлівна

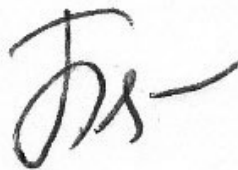
УДК 81'373.612.2+14

МЕТАФОРА ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Державному вищому навчальному закладі «Ужгородський національний університет», Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат філософських наук, доцент
ЛЕВКУЛИЧ Василь Васильович,
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»,
завідувач кафедри філософії
факультету суспільних наук.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук
ТУРЕНКО Олег Станіславович,
Донецький юридичний
інститут МВС України,
доцент кафедри
загальноправових дисциплін;

доктор філософських наук, професор
ДОДОНОВА Віра Іванівна,
Київський університет
імені Бориса Грінченка,
професор кафедри філософії.

Захист відбудеться _____ 2021 року о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.133.07 Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розісланий _____ 202__ року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Р. В. Мартич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Необхідність пошуків нових варіантів соціальної інтеграції в постіндустріальному суспільстві обумовлює поступовий перехід від старої централізованої, ієрархічної моделі суспільного розвитку, що вичерпала себе, до нових раціональних форм суспільного життя, які побудовані на вимірах «ідеальної комунікації», пошуку найкращих аргументів у дискусії та процесах формулювання рішень, спроможних забезпечити позитивний розвиток українського суспільства. Особливого значення набуває здатність індивіда до трансценденції, а спільнот та груп – до конструювання нових децентралізованих форм суспільної комунікації, які пов'язані з горизонтальними мережевими соціальними відносинами, порозумінням різноманітних соціальних груп і прошарків, відтворенням важливого елементу сучасного мережевого світу – громадянської довіри, яка є вкрай необхідною для збереження в суспільстві гуманістичних нормативних засад.

У контексті розбалансування основоположних соціальних інститутів в Україні, занедбання базових засад справедливості й людської гідності посилюється необхідність розгляду і виокремлення дискурсивних особливостей, процесуальних і символічно-метафоричних підвалин соціальної комунікації, які мають сприяти громадянському поступу і розширювати універсальні права людей. Можемо стверджувати, що в останні десятиліття в теоретичному дискурсі особливого значення набуває розгляд суперечностей теорії й практики соціальних комунікацій за допомогою символічно-метафоричного інструментарію, який свого часу сприяв розширенню демократичного дискурсу, ліберальних прав і свобод у країнах Східної та Західної Європи. Інтерес до цієї проблематики цілком природний і передбачає знаходження способів та інструментів покращення якості соціальних комунікацій, яке б дозволило не тільки інтегрувати суспільство на горизонтальних засадах співпраці та порозуміння, але й допомогти винайти більш ефективні алгоритми прийняття рішень на інституційному рівні.

Ступінь наукової розробки проблеми виявлено, базуючись на таких складових філософського аналізу: 1) основних філософських та теоретичних підходах до соціальної раціональності як першоджерела «автентичних комунікативних відносин» (Ю. Габермас); 2) дослідженнях феномену соціальної комунікації та ролі мовної комунікації в побудові соціальної реальності; 3) сучасних теоріях метатеоретичної парадигми, що сформувалися в результаті т.зв. «комунікативного» або «лінгвістичного» повороту.

У ХХ столітті ідея про невід'ємний зв'язок раціональності з комунікативними практиками людського співіснування міцно затвердилася в європейському філософському дискурсі завдяки роботам К. Поппера, К. Леві-Стросса, Дж. Фрезера, М. Еліаде, К. Хюбнера, Дж. Серла, Ж.-П. Вернана, Е. Целлера. Їхні праці, присвячені виявленню історико-культурних передумов та епістемологічних засад раціонального мислення, і задали тренд для розуміння розвитку раціональності як процесу зміни домінуючих способів пояснення та розуміння світу з образно-символічного на дискурсивний.

В українській філософській традиції цю ідею сьогодні розвивають Є. Більченко, Т. Гундорова В. Додонова, Г. Стояцька, К. Скляренко, О. Туренко.

Феномен соціальної комунікації представлений у концепціях Т. Парсонса, М. Кастельса, Г. Г. Гадамера, К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, Р. Барта, К. Женнета К. Бремона, М. Фуко, Ж. Деріди.

Сучасні дослідження комунікативного аспекту мови розглядаються у взаємозв'язку з ідеями та поглядами двох ключових фігур лінгвістичної філософії – В. Гумбольдта та Ф. де Соссюра. Саме вони забезпечили методологічне підґрунтя для «комунікативного» повороту в соціальних науках і розвитку аналітичної (Б. Расел, Н. Хомський, Ч. Пірс, Е. Сепір, Б. Уорф, Дж. Серл, Дж. Лакофф, А. Єрмоленко), комунікативно-практичної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас) та філософії життя (Ф. Ніцше).

Різні аспекти соціальної комунікації представлені в роботах українських дослідників Є. Бистрицького, Л. Верецької, А. Єрмоленка, В. Бебика, А. Карася, Г. Онуфрієнко, М. Препотенської, Я. Паська, О. Сусської, М. Тура та ін.

Третій напрям досліджень пов'язаний з проблематикою даної роботи і присвячений розгляду ролі метафори як когнітивного феномену в моделюванні соціального простору. Ключові праці, в яких метафора обґрунтовується як потужний інструмент мислення, фундаментальний прийом пізнання та концептуалізації дійсності належать М. Блеку, Т. Віану, Дж. Серлу, П. Рікєру, К. Жолу, З. Маккормаку, Я. Гузенко, В. Телія, Дж. Лакоффу, М. Джонсону, В. Баранову. Усі ці дослідники стоять на тому, що за своєю природою метафора є не тільки інструментом посилення художніх образів та значень, а й більш концептуальним явищем та одним з основних засобів пізнання об'єктів дійсності. Йдеться тут про тривимірну складову метафори, що включає в себе процесуальний, результативний і особистісний компоненти. В абсолютній більшості випадків увага дослідників зосереджена на окремих аспектах цього феномена, або ж на методах, алгоритмах та інструментах символічного впливу на соціальні можливості людини змінювати світ. Теоретична позиція автора цієї роботи полягає в тому, що метафора як інструмент автентичних соціальних комунікацій може розумітися, зокрема, і як засіб трансформації суспільства (зміни «статичної соціальності» Н. Еліас) у більш прийнятну демократичну форму чинного соціального порядку, складову оновлення публічного простору.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідної теми кафедри філософії Ужгородського національного університету «Духовні цінності: їх природа, закономірності розвитку і функціонування» (номер державної реєстрації 0115U001919).

Тема дисертації затверджена Вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол № 6 від 23 травня 2017 року).

Об'єкт дослідження – сфера соціальної комунікації як середовище функціонування метафор.

Предмет дослідження – метафора як когнітивно-лінгвістичний інструмент соціальної комунікації та чинник соціальної трансформації.

Мета дослідження полягає в осмисленні світоглядно-гуманістичного потенціалу метафори як атрибута соціальної комунікації та чинника моделювання соціальних процесів.

Для досягнення поставленої мети в дисертації визначено такі **завдання**:

- обґрунтувати тріаду «розум» – «соціальна раціональність» – «соціальна комунікація» як важливий елемент суспільної трансформації;
- виявити комунікативні виміри мови, її роль у посиленні соціальної раціональності;
- висвітлити провідні концептуальні візії комунікативних стратегій в соціальній філософії;
- простежити розвиток метафор як риторичного, історичного та сучасного демократичного інструменту соціальних змін;
- обґрунтувати роль метафори в репрезентації форм соціального життя та її розвиток у соціальному просторі й часі;
- виявити креативний потенціал метафори в мережевому суспільстві;
- дослідити роль метафори в процесі ствердження національних проєктів;
- проаналізувати метафористику сучасного українського суспільного дискурсу.

Теоретико-методологічною основою дослідження є категоріальний апарат соціальної філософії. Залучення таких загальнонаукових та філософських методів, як аналіз понять і категорій, що стосуються предмету дослідження, синтез характеристик і визначень посприяли глибшому розумінню специфіки досліджуваної проблеми. Були використані системний, структурно-функціональний, феноменологічний, комунікативний підходи, загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також такі спеціальні методи: історичний метод, метод критичної соціальної теорії, соціолінгвістики, критичної лінгвістики, які дозволили виявити та простежити соціополітичні фактори впливу метафоричних вимірів на комунікаційні процеси.

У процесі вивчення соціально-конструктивного та світоглядно-гуманістичного потенціалу метафори як інструменту соціальної комунікації були також залучені загальнологічні методи (порівняння, верифікації, дедукції, узагальнення, аналогії).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що дисертація є цілісним дослідженням конструктивного потенціалу метафори в умовах суспільного прогресу. Результати дослідження, що містять наукову новизну і які винесено на захист, можуть бути сформульовані у вигляді окремих тез:

Уперше:

- розвинуто теорію Дж. Лакоффа-М.Джонсона щодо поділу метафор на «живі» та «мертві» з точки зору їх конструктивної здатності в суспільному дискурсі та запропоновано поділяти живі метафори, звичні й усталені в суспільному дискурсі, на ті, які відповідають вимогам своєї епохи і маніфестують актуальні для неї явища і символи, та ті, які номінують явища та реалії поза часовими межами. У кожній метафоричній формулі зберігається можливість переходу з «живих» метафор у «мертві» і навпаки;

- обґрунтовано важливу роль метафоричного конструювання індивідами, спільнотами та групами образу демократичного суспільства. Зроблено висновок, що живі метафори можуть активно розвиватися, фокусувати увагу на суперечності суспільних процесів. Метафора як інструмент соціальної комунікації є рушійною силою суспільного розвитку, її функціональна і світоглядна спрямованість не тільки не суперечить завданням суспільства, але й кристалізує їх;

- досліджено роль метафори у формуванні базових соціальних архетипів і виявлено, що зосередженість представників національної ідеї на теоретичній рефлексії, їхня відданість консервативним моделям світоустрою та й взагалі обмеженість можливостей для виголошування своїх ідей і суспільних завдань спричинила слабкість національного наративу, а це призвело до збільшення російського інтелектуального впливу, перемоги на суспільно-політичному рівні більшовицької радянської влади в Україні і до відмови від архетипових метафор, які задавали тональність розвитку соціальних відносин в першій чверті ХХ століття.

Набули подальшого розвитку:

- ідея про обмін між окремими елементами структур знань та між цілими структурами концептуальних доменів стосовно аналізу соціальних процесів, що дозволяє говорити про символічно-метафоричний обмін або символічно-метафоричне конструювання соціальної дійсності;

- уявлення про роль метафори як засобу, що допомагає створювати, засвоювати та поширювати в комунікативному середовищі певний наратив, видозмінювати соціальну реальність комунікантів та використовувати евристичний потенціал одного з учасників комунікації в інтересах іншого. Показано, що результатом метафоричної репрезентації різних форм соціального життя є створення в процесі комунікації плідних евристичних асоціацій, ефективних візуальних образів, артикуляція психологічних проблем особистості, креативне поєднання суперечливих смислових образів;

- уявлення про участь метафори в побудові метатеорій, що об'єднують способи обґрунтування та структурування знання про суспільство, а також визначають логічну співвіднесеність основних елементів аналізу;

Уточнено:

- співвідношення понять «розум» – «соціальна раціональність» – «соціальна комунікація», на підставі чого виявлено можливості комунікативної стратегії в емансипації суб'єкта та соціальному прогресі;

- роль соціальної раціональності як виробника сенсів та інструменту кристалізації демократичної соціальності;

- інтерпретацію соціальної реальності як сукупності мовних конструкцій, а суспільства загалом – як «комунікації», «тексту» або ж «дискурсу».

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження полягає в поглибленому розумінні змістовної сутності метафори як одного з ключових елементів системи соціальної комунікації. Результати дослідження сприяють поглибленню соціально-філософського осмислення інструментального потенціалу метафори як засобу підвищення ефективності соціальної комунікації. Положення і

висновки дисертації сприяють удосконаленню методологічних ресурсів теорії інтерпретації й увиразненню значення метафористики як невід'ємної складової артикуляційних, аргументаційних та риторичних процедур.

Основні положення і результати дисертації можуть бути застосовані в практичній діяльності в процесі імплементації інструментального потенціалу метафори для потреб оптимізації соціальної комунікації. Низка розроблених у даному дослідженні положень придатні для використання при проведенні емпіричних досліджень у статусі концептуального каркаса, котрий задає змістовні межі соціально-філософського оперування сферою соціальної комунікації. Отримані результати валідні для розробки й викладання курсів із соціальної філософії та філософії історії, філософії освіти, філософії науки, культурології, мовознавства та мистецтвознавства.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою. Висновки, положення наукової новизни розроблені автором на основі власних результатів, отриманих у процесі дослідження.

Апробація результатів дослідження здійснювалась під час обговорення на постійно діючих теоретико-методологічних семінарах та науково-практичних конференціях Ужгородського національного університету, а також під час виступів дисертантки на міжвузівських, всеукраїнських та міжнародних конференціях та конгресах, серед яких: Всеукраїнська науково-практична конференція «Культуротворчість у системі сучасної гуманітаристики» (16 лютого 2017 р., Київ – Дніпро – Слов'янськ); II Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові інновації» (м. Київ, 24-25 лютого 2018 року); IV міжнародна науково-практична конференція «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська-Бистриця, 27 червня 2019 року); VII Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (м. Конін – Ужгород – Бельско-Бяла – Київ, 22 листопада 2019 року).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображені у 10 публікаціях автора, серед них 6 статей у наукових фахових виданнях України, 3 статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, що внесені до міжнародних наукометричних баз наукового цитування, 4 – тези та матеріали конгресів, наукових семінарів та наукових конференцій.

Структура дисертації. Специфіка предмету, мети і завдань дослідження зумовила відповідну структуру роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, що містить 218 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 190 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено стан її наукової розробки, сформульовано мету й основні завдання дослідження, вказано його об'єкт і предмет, теоретико-методологічну основу, розкрито наукову новизну, практичне значення дисертації, також вказано апробацію та структуру роботи.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади соціальної комунікації» окреслено теоретичні підходи, а також принципи, методи і прийоми дослідження соціальної комунікації та її конструктивних засобів, які в рамках дослідницьких завдань пов'язані з різними аспектами соціальної раціональності.

У підрозділі 1.1. «Розум як сенсоутворюючий чинник соціальних комунікацій» актуалізовано, що збільшення ефективності комунікативного потенціалу сучасного суспільства можливо за умови його розбудови на засадах соціальної раціональності, тобто організації суспільного життя відповідно до вимог розуму та соціального прагматизму. На повсякденному рівні розум отримує значення критерію, згідно з яким у суспільстві повинен створюватись демократичний соціальний порядок і функціонувати демократичні інститути соціальної комунікації. Розглянуто теоретичне і практичне підґрунтя домінування розуму в соціальних процесах. Зокрема виявлено, що важливу роль у покращенні ефективності соціальних комунікацій відіграє життєвий світ, який є необхідним ресурсом цілераціональних та ціннісно-раціональних дій. Констатується, що невід'ємною складовою диференційованого життєвого світу виступає метафора. Вона є тригером для актуалізації в суспільстві соціального діалогу, розвитку публічної сфери. У процесі «раціоналізації життєвого світу» метафора усвідомлюється як важливий елемент продукування нових сенсів соціального локусу, який впливає на розвиток соціальних інститутів, соціальні зміни, а також як засіб символічної легітимації, що уможлиблював використання індивідуальних комунікативних навичок (до порозуміння, наприклад) у більш масштабних економічних, політичних та інших комунікативних вимірах.

Підрозділ 1.2. «Роль мови в соціальній раціональності» представляє мову як один з головних факторів, від яких залежить якість комунікативних процедур. Із залученням авторитетної думки представників аналітичної та герменевтичної філософії (Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, М. Гайдеггер, Г.-Г. Гадамер, П. Рікер) продемонстровано можливості мови як виробника сенсів та як способу духовного розуміння сутності буття. Результатом авторської рефлексії щодо різних соціально-філософських тлумачень ролі мови в соціальній раціональності стало формулювання суттєвих для дослідження комунікативних аспектів мови тем, зокрема: мова як форма відображення мислення; мова як форма сутнісного пізнання; мова як основа повсякденної комунікації та інструмент номінування реальності. Остання з названих тем проілюстрована міркуваннями Х. Ортеги-і-Гассета про імперативну силу слова та ірраціональний механізм його засвоєння. Його міркування показали, що розвиток мови – це постійне знаходження нових способів висловлювання за допомогою мовних засобів, що по-новому висвітлюють звичне явище чи предмет. Показано, що одним із таких потужних мовних засобів виступає метафора, яку заведено сприймати як гнучкий інструмент для трансформації змісту в різноманітні форми.

У підрозділі 1.3. «Соціальна і мовна комунікації: основні соціально-філософські контексти понять» Розглянуто спроби дослідників різних філософських напрямів показати значення лінгвістичного конституювання буття для соціальних наук. У зв'язку з цим детально проаналізовано явище

«лінгвістичного повороту», яке виникло в другій половині ХХ століття і зумовило трактування соціальної реальності як сукупності мовних конструкцій, а суспільства загалом – як «комунікації», «тексту» або ж «дискурсу». Визначено, що у зв'язку з «комунікативно-лінгвістичним поворотом» ХХ століття і виходом на перший план герменевтичної парадигми, інтерес дослідників усе більше починає зміщуватися до опису, осмислення і спроб моделювання різних ситуацій переконливого впливу, стимулюючи розробку відповідної проблематики в різних областях знання.

Другий розділ «Метафора як інструмент соціального конструювання в мережевому суспільстві» описує теоретичні умови для розуміння метафори як засобу соціального конструювання, її креативний потенціал і його прояв у сучасному суспільстві, яке позиціонується дослідниками як «суспільство мережі».

У підрозділі 2.1. «Концептуальні підходи до дослідження метафори як комунікативного засобу» систематизовано та узагальнено концептуальні підходи до вивчення метафори і виявлено, що два основних погляди на природу та сутність метафори сформовані ще в античній традиції, зокрема Аристотелем. І хоча мислитель власне метафорі не надавав пізнавального значення, розуміючи її як риторичну фігуру мовлення для перенесення значень «з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією», але він започаткував принципи організації людського мислення як логічного та риторичного, і саме у своїй «Риторичі» відвів велике місце різного виду тропам, в тому числі й метафорі, як таким, що уможливають співіснування різноманітних мовних феноменів у континуумі думки. Відтоді й у подальші епохи, коли розвиток риторичної складової людського мислення набував особливої гостроти та актуальності, розвивалася і теорія метафори як риторичного засобу та лінгвістичного феномену. Такий підхід до метафори змінився з появою аналітичної філософії, яка продемонструвала, що риторичні тропи можуть бути редуковані, і, більше того, є тим, що, власне, формує мову як мову, роблячи її засобом опису і комунікації. Важливим фокусом проблеми постає еволюція метафори як риторичного засобу до метафори як історичної категорії і її заперечення в сучасному демократичному суспільстві, яке все більше зосереджується на усвідомленні метафори як чинника соціальної інтеграції на функціональних та цілераціональних засадах.

У підрозділі 2.2. «Значення метафори в репрезентації різноманітних форм соціального життя» вихідною ідеєю для міркувань стала думка, що світ конститується крізь призму риторичних фігур. Для характеристики сучасного розуміння риторичної ситуації використано термін українських дослідників Н.В. Попової та Я.І. Артеменко «риторична стратегема». За її допомогою комунікативну ситуацію можна розгортати як наратив; як можливість оперувати реальністю опонента, видозмінюючи її; як спосіб використання евристичного потенціалу опонента в інтересах мовця; з точки зору засобів, які допомагають цей наратив засвоювати та поширювати в комунікативному середовищі.

Метафора як важливий засіб зміни комунікативного середовища спроможна викликати плідні евристичні асоціації, формувати ефективні

візуальні образи, креативно пов'язувати випадкове та необхідне і навіть допомагати у розв'язанні психологічних проблем особистості, таким чином виконуючи важливу світоглядну функцію.

Акцентовано увагу на ідеї П. Рікера про асоціативно-моделюючу роль метафори, маючи на увазі передусім смисловий образ сутності предмета, який іноді приводить до когнітивного дисонансу.

Спираючись на концепцію загальноприйнятих асоціацій М. Блека, поглиблено уявлення про концептуальні, темпоральні, лінійні, холістичні та міфологічні метафори. Принципам когнітивно-дискурсивного моделювання дійсності також відповідають класифікації метафор за авторством Дж. Лакоффа і М. Джонсона, Н. Арутюнової, Дж. Міллера.

Амбівалентний вплив процесу метафоризації на суспільну свідомість продемонстровано на прикладі розгортання в українському суспільному дискурсі метафори «двох Україн» (Л. Нагорна), за допомогою якої політтехнологи акцентували цінності та теми, які по-різному сприймалися на Сході та Заході нашої країни і штучно конструювали «загрози» від носіїв протилежних поглядів.

У *підрозділі 2.3. «Метафора як чинник розвитку мережевого суспільства»* досліджено роль метафори в суспільстві мережі, яка полягає в тому, щоб ідентифікувати зміни реальності і появу нового знання або ж нового варіанту знання. Визначено, що завдяки метафорам змінилася парадигма опису сучасного суспільства, яке характеризують тепер як «мережу» або ж «павутину», «плинне», «динамічне», «нерівномірне» тощо. Найбільш відомими спробами такого опису є концепція нової соціальності З. Баумана та акторно-мережева теорія Б. Латура. Остання дозволяє розглядати метафору на гносеологічному рівні пізнання, тобто в процесах соціального конструювання. У цьому випадку за допомогою метафори вибудовуються різного роду метатеорії, що об'єднують способи обґрунтування та структурування знання про суспільство, а також визначають логічну співвіднесеність основних елементів аналізу. В якості ілюстрації таких можливостей метафори наведено аналіз мережевої концепції Р. Гослінга.

Третій розділ «Метафора як чинник соціальних змін» присвячено символічно-метафоричному, медійно-метафоричному та повсякденно-метафоричному конструюванню українського суспільного дискурсу.

Зокрема в *підрозділі 3.1. «Автентична комунікація як уособлення живої метафоричності»* передбачено, що метафора бере участь у формуванні базових суспільних архетипів. Її позитивний потенціал вбачається в продукуванні сенсів, відповідних епосі й вагомим для неї.

Для ілюстрації конструктивних можливостей метафори важливим є концепт життєвого світу, який уможливорює суспільну легітимацію успадкованих особою культурних цінностей та набутих в результаті досвіду індивідуальних навичок, а отже й метафоричну легітимацію, «сфера відповідальності» якої – соціальні ритуали та практики. Афілійованість метафори передусім зі сферою розумно обґрунтованих соціальних змін

простежується на прикладі формування соціальних архетипів українства в період 1917-1928 років, пов'язаний з українською соціально-політичною і культурною революцією.

Ідеї національного українського проєкту, виголошені тодішніми лідерами суспільної думки, легітимізувалися через метафоричні формули та сприяли поширенню форм горизонтальної демократичної комунікації. (В. Липинський – «метафора монархізму», Д. Донцов – метафори, пов'язані з діяльністю Центральної Ради та режимом Гетьмана Павла Скоропадського). Не менш важливими для формування української ідентичності у той час були архетипові метафори «матері-землі», «козацької свободи», які намагалися закласти виміри соціального дистанціювання щодо радянського способу життя, посилюючи соціокультурні розломи в українській ідентичності по лінії «схід – захід». Наявність соціокультурного розлому по лінії «місто-село» зумовило викривлене осмислення міського та сільського простору, коли було спотворено старі та не набуто нових значень вимірів приватного і публічного існування, внутрішнього і зовнішнього, змісту і форми.

У результаті соціальна слабкість національного наративу призвела не тільки до збільшення російського інтелектуального впливу, але й до відмови від архетипових метафор, які задавали тональність розвитку соціальних відносин у першій чверті ХХ століття.

У підрозділі 3.2. «*Метафористика українського суспільного дискурсу (сучасний зріз)*» обґрунтовано, що метафора є тривимірною і складається з процесуального, результативного і особистісного компонентів. Як інструмент соціальних комунікацій вона є засобом трансформації суспільства у демократичну форму розвитку.

Було застосовано метод Дж. Лакоффа-М. Джонсона поділу метафори на «живі-мертві», де ознакою мертвої метафори є втрата запозиченим для номінування нового явища або поняття словом (виразом) внутрішньої форми «мотиву називання». Запропоновано поділяти метафори, що були звичними і усталеними в суспільному дискурсі, на ті, які відображають реалії епохи і номінують актуальні для неї явища і символи, та ті, які називають явища та реалії «поза часом». Метафори, які були жорстко прив'язані до реалій, наприклад, радянської епохи, більше не вживаються в суспільному дискурсі, тоді як метафорика реалій, що є актуальними сьогодні для України, продовжує використовуватися.

Живі метафори здатні посилювати горизонтальні суспільні відносини, маркуючи соціальні проблеми суспільства. Як інструмент соціальної комунікації метафора сама по собі може виступати в українському суспільстві як рушійна сила і не тільки не суперечить соціальним завданням суспільства, але й кристалізує ці завдання. При продукуванні метафор запозичується не тільки різний соціальний досвід, але й специфічна проблематика соціальної інтеграції. Український соціум, попри серйозні успіхи в демократизації суспільних процесів, зустрівся з сучасними викликами «суспільства споживання», віртуалізацією соціальних процесів, які об'єктивно є загрозою для усталених процесів соціальної комунікації.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження були розкриті такі положення:

1. Відзначено, що розум слід розуміти як домінуючий критерій соціальних трансформацій, відповідно до якого в суспільстві поступово посилюється демократичний соціальний порядок і набувають функціональної значущості важливі для соціального поступу демократичні інститути соціальної комунікації. Він одночасно постає і як інструмент упорядкування соціальних суперечностей та конфліктів, і як предикат горизонтальних суспільних відносин, які уможливають ефективну організацію життя людей на принципах свободи, самовираження та соціального прогресу. У процесі конструювання соціальних змін вагоме місце належить символічно-метафоричному обміну, який виступає джерелом комунікативних процесів, фактором соціальної інтеграції суспільства. Синтезуючою формою легітимації домодерного суспільства виступала символічна і метафорична легітимація як своєрідний нероздільний символічно-метафоричний обмін, який закріплювався соціально важливими ритуалами та практиками.

2. Обґрунтовано, що одним з головних факторів, від яких залежить якість комунікативних процедур у соціальному просторі, є мова. Суттєвими для дослідження комунікативних аспектів мови виступають: мова як форма відображення мислення; як форма сутнісного пізнання; як основа повсякденної комунікації та інструмент домінування реальності. Розвиток мови – це постійне знаходження нових способів висловлювання за допомогою символічних засобів, які по-новому висвітлюють звичне явище чи предмет. Одним з таких потужних мовних засобів виступає метафора, яка є важливим чинником формування нових соціальних сенсів.

3. Новим словом для дослідження мовних засобів у соціальних науках є явище «лінгвістичного повороту», коли на перший план для дослідження соціальних процесів виходить герменевтична парадигма та парадигма соціальної критичної теорії (Т. Адорно, М. Горкгаймер, Ю. Габермас), а інтерес дослідників усе більше починає зміщуватися до опису, осмислення і спроб моделювання різних практичних ситуацій, стимулюючи розробку проблематики соціальних комунікацій і актуалізуючи тему метафоричного конструювання різних видів дискурсу.

4. Метафора є засобом створення, засвоєння та поширення в комунікативному середовищі демократичного соціального нарративу. Результатом метафоричної репрезентації різних форм соціального життя є створення в процесі комунікації плідних евристичних асоціацій, ефективних візуальних образів, артикуляція психологічних проблем особистості, креативне поєднання суперечливих смислових образів. Останній результат зумовив подальший розвиток ідеї М. Блека про метафору як семантичний фільтр, що задає певний спосіб бачення об'єкта, дозволяє типізувати метафори в когнітивно-дискурсивному моделюванні дійсності, допомагає усвідомити амбівалентний вплив процесу метафоризації на суспільну свідомість.

5. Обґрунтовано етапність розвитку метафори в соціальному просторі й часі, що мала наслідком актуалізацію важливих тенденцій у розвитку

домодерного і модерного суспільства. Якщо в традиційному світі метафора використовувалась як важливий риторичний прийом, спрямований на посилення соціальної інтеграції, то в часи модерну роль метафори як комунікативно-риторичного інструменту є важливою в процесі форматування картини світу учасників комунікативного фрейму. У процесі соціальної взаємодії актуалізується функціональний ресурс метафори як інструменту соціального діалогу практично в будь-якій сфері. Важливою складовою риторичності метафори є творення певного візуального образу, який у багатьох випадках набуває вирішального значення для забезпечення необхідного інформаційно-комунікативного ефекту. Разом з тим, у процесі осмислення метафори як риторичного інструменту закладається і певна суперечність: коли не відбувається необхідної візуалізації, метафора втрачає вплив і ефект на індивідуальну та суспільну свідомість.

6. Можливості метафори забезпечувати в процесі комунікації певний ракурс соціального світу надають підстави розглядати її як важливий чинник формування нового соціального знання та конструювання соціальної реальності в мережевому суспільстві. Фокусується увага на тому, що метафора є своєрідним ключем до розуміння сучасних соціальних процесів і виконує функцію «посередника» між емпіричним досвідом та мисленням, здійснює синтез понять і образів. Принципи її функціонування є максимально сприятливими для процесу соціальних трансформацій.

7. Акцентовано увагу на ролі історичної метафори в процесі ствердження націй та створення національних міфів. Вона посилює соціальні сенси, є частиною потужного субстанційного досвіду, поєднуючи минуле з майбутнім, що показано на прикладі української культурної революції 1917-1928 рр. Через осмислення думок політичних лідерів класу того часу розкрито роль метафори у формуванні базових соціальних архетипів. Зосередженість представників національної ідеї на проблематиці соціального конфлікту, безвідповідальній теоретичній рефлексії, відданість консервативним моделям соціального порядку та й взагалі обмеженість можливостей для виголошування своїх ідей і суспільних завдань спричинила слабкість національного нарративу, а це призвело до збільшення російського інтелектуального впливу, перемоги на суспільно-політичному рівні більшовицької радянської влади в Україні, і до відмови від архетипових метафор, які задавали позитивну тональність розвитку соціальних відносин в першій чверті ХХ століття.

8. Обґрунтовано потребу в посиленні автентичної горизонтальної комунікації, яка ґрунтується на використанні та імплементації в практичне життя живих метафор як невід'ємної частини розвитку публічної сфери, вимоги якої в умовах панівного демократичного фрейму спричинили делегітимацію комуністичних режимів та перемогу ідей громадянського суспільства в Східній Європі. Виділено метафору соціального простору, в межах якої відбуваються критичні дискусії щодо розвитку суспільства, а інформація та аргументи трансформуються в кристалізовану суспільну думку. Показано корелятивність між розвинутою публічною сферою, яка є уособленням розуму, і спроможністю метафори вносити в процес суспільного обговорення нові сенси, впливати на

соціальні процеси, сприяти в суспільстві розвитку горизонтальних засад мережевого суспільства. Сучасний медіадискурс демонструє переважання «живих» метафор, здатних до конструювання нових смислів та інтерпретації актуальних суспільних викликів, на відміну від «мертвих» метафор, які втратили «мотивацію називання», оскільки соціальні ідеї та символи, які через такі метафори отримували легітимацію в суспільному дискурсі, втратили актуальність та застаріли.

СПИСОК ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Шніцер М. М. Змістовні ознаки і функціональне покликання метафори. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків : ХНПУ, 2017. Вип. 49. С. 108–122.
2. Шніцер М. Образно-символічна природа метафори. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2018. № 1. С. 88–97.

Статті у наукових фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз даних

3. Шніцер М. М. Метафора як інструмент відображення соціальної дійсності. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 126. С. 311–316. (видання включено до Index Copernicus).
4. Шніцер М. М. Метафора у філософії і філософія в метафорі. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 127. С. 200–205. (видання включено до Index Copernicus).
5. Шніцер М. М. Інтерпретативний потенціал метафори. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 128. С. 197–202. (видання включено до Index Copernicus).
6. Schnitzer M. M. Metaphor as a development factor of the network society. *Skhid*. 2020. № 1 (165). P. 72–76. (видання включено до Index Copernicus).

Інші публікації

7. Шніцер М. М. Феномен концептуальної метафори. *Znanstvena misel*. 2018. №19 (2): 53–58. URL: <http://www.znanstvena-journal.com/wp-content/uploads/2020/10/Znanstvena-misel-journal-%E2%84%9619-Vol-2.pdf>
8. Шніцер М. М. Метафора як універсальний мовний феномен. *Сучасні наукові інновації (частина II): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 24-25 лютого 2018 року)*. Київ: МЦНД, 2018. С. 53–55.
9. Шніцер М. Метафора в комунікативній парадигмі сучасності. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи*. Матеріали IV-ї міжнародної науково-практичної конференції «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська-Бистриця, 27 червня 2019 року). Банська Бистриця – Баку – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг: Посвіт, 2019. С. 315–316.

10. Шніцер М. Ступінь дослідження метафори як інструментальної складової комунікативної культури у зарубіжній та вітчизняній науці. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том VII: Ідентичність і свобода в освіті та науці: Матеріали VII-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи»* (м. Конін – Ужгород – Бельсько-Бяла – Київ, 22 листопада 2019 року). Конін – Ужгород – Бельсько-Бяла – Київ, 2019. С. 216–217.

АНОТАЦІЯ

Шніцер М.М. Метафора як інструмент соціальної комунікації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2020.

Проаналізовано сутнісні ознаки та показано шляхи розвитку в європейській філософії теоретико-методологічних підходів до соціальної комунікації як середовища побутування метафор, описано теоретичні умови для розуміння метафори як засобу соціального конструювання, її креативний потенціал і його прояв у сучасному суспільстві, виявлено передумови та результати символічно-метафоричного, медійно-метафоричного та повсякденно-метафоричного конструювання українського суспільного дискурсу. Конструктивну здатність метафори в суспільному дискурсі представлено в контексті класичної ідеї про «живі» та «мертві» метафори. Показано можливості розвитку живих метафор в комунікативному середовищі і їх участь у виконанні соціальних завдань суспільства. Розкрито роль метафори у формуванні базових соціальних архетипів та сучасному розвитку публічної сфери.

Ключові слова: соціальна комунікація, соціальна раціональність, метафора, когнітивно-лінгвістичне моделювання дійсності, символічно-метафоричний обмін, архетипова метафора, креативний потенціал метафори.

SUMMARY

M. M. Schnitzer. Metaphor as a tool of social communication. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of philosophical sciences on speciality 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. – Borys Grinchenko Kyiv University. – Kyiv, 2020.

The thesis is devoted to the multifaceted analysis of the role of metaphor in social communication, identification of its heuristic potential, and influence on the modeling of social processes. The essential features and ways of development of theoretical and methodological approaches to social communication as a medium of metaphors in European philosophy are analysed. Theoretical conditions for understanding metaphor as a means of social construction, its heuristic potential, and

its manifestation in contemporary society, which is positioned by researchers as «network society», were studied. The preconditions and results of symbolic-metaphorical, media-metaphorical, and everyday-metaphorical construction of the Ukrainian social discourse are revealed.

The concepts of reason, social rationality, and language as a basis for the study of the heuristic-constructive potential of metaphor in social communication are substantiated. The basic conceptual principles of metaphor research in communicative theories are studied. The conclusion about metaphor as an important mental operation used in the processes of cognition, categorization, conceptualization, evaluation, and interpretation of social reality is made. The mechanism of the effect of the metaphor on the conceptualization of the structure of knowledge of the participants of communication is investigated, and this mechanism is applied to the course of social processes. This comparison allows us to talk about symbolic-metaphorical exchange or symbolic-metaphorical construction of social reality.

The author demonstrates that the result of the metaphorical representation of various forms of social life is the creation in the process of communication of fruitful heuristic associations, effective visual images, articulation of psychological problems of personality, creative combination of contradictory semantic images.

The possibilities of metaphor to provide a certain perspective of the social world in the process of communication gave grounds to consider it as an important factor in the formation of new social knowledge and construction of social reality in a networked society, as well as a productive «umbrella» tool for the creation of network metatheory, in which the process of knowledge generation is understood as the process of constructing a network of theoretical combinations.

Through the study of social ideas of the Ukrainian socio-political and cultural revolution of 1917-1928 and their representation in the metaphorical formulas of thought, leaders of that time revealed the role of metaphor in the formation of basic social archetypes. It is concluded that the leaders of Ukrainian public opinion and the main speakers of the national communicative discourse lack commitment to the ideas of social progress, and their rejection of archetypal metaphors. These prerequisites set the tone for the development of social relations in the first quarter of the twentieth century, at the socio-political level of the Bolsheviks Soviet power in Ukraine.

The constructive ability of metaphor in social discourse is presented in the context of the classical idea of «living» and «dead» metaphors. It is shown that each metaphorical formula retains the possibility of transition from «living» metaphors to «dead» and vice versa, if it nominates phenomena and realities «out of time». Living metaphors can actively develop in the communicative environment, and metaphor itself can be the driving force of social communication, which determines its progress, because contradict not only does the social tasks of society but also crystallizes these tasks.

Key words: social communication, social rationality, metaphor, cognitive-linguistic modeling of reality, symbolic-metaphorical exchange, archetypal metaphor, creative potential of metaphor.

АНОТАЦИЯ

Шницер М.М. Метафора как инструмент социальной коммуникации. — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Киевский университет имени Бориса Гринченко. – Киев, 2020.

Проанализированы сущностные признаки и показаны пути развития в европейской философии теоретико-методологических подходов к социальной коммуникации как среды бытования метафор, описаны теоретические условия для понимания метафоры как средства социального конструирования, ее креативный потенциал и его проявление в современном обществе, выявлены предпосылки и результаты символично-метафорического, медийно-метафорического и повседневно-метафорического конструирования украинского общественного дискурса. Конструктивная способность метафоры в общественном дискурсе представлена в контексте классической идеи о «живых» и «мертвых» метафорах. Показаны возможности развития живых метафор в коммуникативной среде и их участие в выполнении социальных задач общества. Раскрыта роль метафоры в формировании базовых социальных архетипов и современном развитии публичной сферы.

Ключевые слова: социальная коммуникация, социальная рациональность, метафора, когнитивно-лингвистическое моделирование действительности, символично-метафорический обмен, архетипическая метафора, креативный потенциал метафоры.

Підписано до друку 28.12.2020 р. Формат видання 60x84/16.
Ум. др. арк. 0,93. Тираж 104 пр. Зам. № 0-112.
Київський університет імені Бориса Грінченка.
04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.